

The role of miraculous writing in the tradition of Iranian visual encyclopedia Case study: Illustrated encyclopedia of The Qazvini's The wonders of creatures

Dr. Maryam Kamyar*
Maryam Zare Khalili **

Abstract

The books of the Wonders are one of the most important pictorial encyclopedias in recognizing thoughts, beliefs and customs. The narratives of these books are influenced by religious and ethnic factors, historical events, inventions and discoveries such as the arrival of tourists, Iranians traveling to distant lands and the translation movement. What is called miracle writing today refers to texts that have their roots in the oral culture of the people and have been compiled in the form of encyclopedias. In this article, while reviewing the tradition of miracle writing in Iran, we have introduced and studied one of the illustrated manuscripts of the book *The Wonders of Creation* by Qazvini which is kept in the Bavaria Library in Munich, Germany. Numerous copies of this book are kept in libraries, museums and private collections. The manuscript that has been studied in this research was produced in 678 A.H. and is the oldest available copy of this book. The method of this research is descriptive-analytical along with library study. Considering the fact that the author of the book (Qazvini) was alive at the time of the book's publication, this issue has been considered in the visual analysis of 467 drawings and 44 line drawings in the text; the painter has depicted what has been described in the text and has avoided making any additions. The drawings depicted in the main text of the *Wonders of Creation* are completely in line with clarifying the meanings of the text.

Keywords: Visual Encyclopedia, Wonder books, Miracle Writing, Qazvini's the Wonders of Creatures.

* Assistant Professor of Art Research, Institute of Humanities and Cultural Studies, (Corresponding Author), m.kamyar@ihcs.ac.ir.

** PhD Student in Art Research, Tarbiat Modares University m_zarekhalili@modares.ac.ir

Date received: 2019.01.09 Date of acceptance: 2019.09.21

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article . This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons , PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

نقش عجایب نگاری در سنت دانشنامه تصویری ایران نمونه موردی: دانشنامه مصور عجایب المخلوقات قزوینی

دکتر مریم کامیار*

مریم زارع خلیلی**

چکیده

«عجایب‌نامه‌ها» از مهم‌ترین دانشنامه‌های تصویری در شناخت افکار، باورها و آداب هستند. روایات عجایب‌نامه‌ها تحت‌تأثیر عوامل مذهبی، قومی، وقایع تاریخی، اختراعات و اکتشافات مانند ورود سیاحان، مسافرت ایرانیان به سرزمین‌های دور و نهضت ترجمه بوده‌است. آنچه امروز عجایب‌نویسی نامیده‌شده، متونی است که ریشه در فرهنگ شفاهی مردم داشته، به شکل دانشنامه‌گی تدوین شده‌است. در این مقاله ضمن بررسی سنت عجایب‌نامه‌نویسی در ایران، به معرفی و مطالعه یکی از نسخ خطی مصور کتاب *عجایب المخلوقات* «قزوینی» که در کتابخانه باواریا واقع در مونیخ آلمان نگهداری می‌شود، پرداخته شده‌است. نسخه‌های متعددی از کتاب *عجایب المخلوقات* قزوینی در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی نگهداری می‌شود. نسخه خطی که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته، مربوط به ۶۵۸ ه.ش / ۶۷۸ ق و کهن‌ترین نسخه موجود از این کتاب است. روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی همراه با مطالعه کتابخانه‌ای است. با توجه به اینکه نویسنده کتاب (قزوینی) هنگام به‌تصویر درآمدن کتاب در قید حیات بوده، این موضوع در بررسی و تحلیل تصویری ۴۶۷ نگاره

* استادیار پژوهش هنر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، (نویسنده مسئول) m.kamyar@ihcs.ac.ir

** دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، m_zarekhalili@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۳۰

و ۴۴ نقشه خطی موجود در متن در نظر گرفته شده است؛ نگارگر آنچه را که در متن آمده، به تصویر کشیده و از پرداختن به هرگونه اضافاتی پرهیز کرده است. نگاره‌هایی که در متن اصلی کتاب عجایب‌المخلوقات به تصویر کشیده شده‌اند، کاملاً در جهت روشن‌تر شدن مفاهیم متن هستند.

کلیدواژه‌ها: دانشنامه تصویری، عجایب‌نامه، عجایب‌نویسی، عجایب‌المخلوقات
قزوینی.

۱. مقدمه

سنت دانشنامه تصویری عجایب‌نویسی در ایران پیشینه طولانی دارد. عجایب‌نویسی شامل شرح موجودات عجیب با ذکر خصوصیات آن‌هاست. پرداختن به عجایب نامه‌ها، پیش از آن که قالب دانشنامه‌ای بگیرد، در رسالات بندهشن (اواخر قرن دوم هجری شمسی / سوم هجری قمری) و کتاب‌های جغرافیایی دیده می‌شود. تنها در اواخر قرن چهارم هجری شمسی / قرن پنجم هجری قمری بود که این قوم‌شناسی‌ها، حیوان‌شناسی‌ها و دیرینه‌شناسی‌های پراکنده، به یک شکل خاص ادبی منتهی شد.

کتاب بندهشن مملو از داستان‌ها و افسانه‌های مربوط به خلقت، نبردهای نیروهای اهورامزدا و آنگره‌مینوی است. در فصل‌های ۷، ۱۳، ۱۵، ۲۲ و ۲۳ این کتاب به تعریف انواع مختلفی از خلقت‌ها، چارپایان مفید و خرفستر (واژه‌ای پهلوی که به هر جانور زیانکار اطلاق می‌شده است)، و شناخت ماهیت موجودات مضر می‌پردازد. کتاب بندهشن طبقه‌بندی جامعی از حیوانات و نحوه تقسیم آنها به گروه‌های مختلف را ارائه می‌دهد. براساس آن، همه حیوانات در ابتدا به سه بخش بزرگ تقسیم می‌شوند: زمینی، پرندگان و آبی. تقسیم‌بندی مجزایی نیز وجود دارد که گروهی از حیوانات اهریمنی (موجودی با روح شیطانی) از گونه‌های خرفستر به همه اینها اضافه می‌شود. شایان ذکر است که موجودات توصیف شده در بندهشن دارای روح هستند، برخی اهورایی و برخی دیگر خرفستر هستند (Chalekhani 2016, 290).

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع‌خلیلی) / ۱۸۵

در رساله اندرز دستوران به بهدینان، خرفستران را از تن اهریمن شمرده‌اند، گفته‌اند پس از آنکه اهریمن تن خرفستران را ساخت، هرمزد ناگزیر شد به آنها جان ببخشد: «گفته شده است خرفستر کشتن و آتش به داد پرهیختن، چه خرفستر [ان] همه از تن اهریمن هستند و با این کار اهریمن دردمند شود» (نوایی ۱۳۵۶، ۵۸).

پس از متون بندهشن، دانشنامه‌های علوم طبیعی، رایج‌ترین نوشته‌های جهان اسلام در قرون وسطی هستند. این کتب ابعاد عامیانه نیز دارند و طرح ساختی آنها متأثر از طبقه‌بندی طبیعیات ارسطویی است. عجایب‌نامه‌ها، شکل‌های منحصر به فردی از این دانشنامه‌ها هستند. با این حال محتوای آنها تکیه بر تصاویری دارد که تفهیم متن را آسان می‌کند. در این دوران، عجایب المخلوقات به‌طور فزاینده‌ای با تکیه بر تصویر، مجموعه‌ای گردآوری شده از کتب طبیعت شناختی بود.

عجایب‌نامه‌ها، حاوی مفاهیم خارق‌العاده‌ای و برخی از آنها زاده تخیل نویسنده هستند. در برخی روایت‌ها، نویسنده از وقایعی سخن به میان می‌آورد که امکان وقوع آنها در عالم واقع وجود ندارد یا دست‌کم چنین می‌نماید (خوزان ۱۳۷۰، ۳۴). قصه‌ها و حکایت‌های عجیبی در ناخودآگاه جمعی ریشه گرفته، رفته‌رفته به قسم انکارناشدنی در فرهنگ ایرانی - اسلامی بدل گشت. لایه‌های مکتوب این ذهنیت امروز در متونی به اسم عجایب‌نامه شناخته می‌شود. عجایب‌هایی که انسان دیروز برای مهارکردنش به طلسم و جادو متصل می‌شد (پرویزی، ۱۳۸۶، ۱۴).

عجایب‌نامه‌ها، دانشنامه‌هایی حاوی اطلاعات عمومی جهان‌نگاری است. از این رو در ردیف آثار کیهان‌شناسی قرار می‌گیرند. اموری که در این متون به‌عنوان امر عجیب یاد شده، متأثر از باورهای دینی و قومی و یا ناشناخته‌های به‌جا مانده است. عجایب‌نامه‌ها به نحوی ادعای علمی بودن دارند.

پرداختن به عجایب، پیش از آن که در قالب عجایب‌نامه‌ها جای بگیرند، در رساله‌های جغرافیایی وجود داشته‌اند. عجایب‌نامه‌نویسی در ایران از اواخر قرن چهارم هجری شمسی / پنجم هجری قمری آغاز شده است؛ اما زمینه‌های نگارشی آن، پیش از ورود اسلام موجود بوده است. نهضت ترجمه ساسانی، فرهنگ ایران را با محصولات فرهنگی غرب و شرق آشنا کرد (زرقانی، ۱۳۹۰، ۱۸۶). تألیف عجایب‌نامه‌ها متأثر از کتاب طبیعیات ارسطویی^[۱] است که به‌وسیله نهضت ترجمه به دست مسلمانان رسیده

است. طبیعیات ارسطویی بخشی از دانش یونانی هستند و دانش یونانی هم بخشی از ذهنیتی است که در طی یک روند تاریخی مشخص وارد حوزه‌های معرفتی ایرانیان شد (J.h.kramers, 1974؛ براتی، ۱۳۸۸، ۲۹). از این دوره، متون «عجایب‌نامه‌ها»، شکل خاص ادبی به خود گرفت. امروزه ادبیات شگرف غیرمحاکاتی^[۲] نامی است که به این شاخه ادبی داده شده است (حری، ۱۳۹۰، ۱۳۵).

۲. عجایب نگاری یا دانشنامه‌های تصویری

پس از ظهور نهضت ترجمه، مطالب کتاب‌های ترجمه‌شده، در مدرسه نگارگری و تصویرگری مکتب عباسی یا بغداد (مکتب بین‌الملل) (۱۲۹-۶۳۷ه.ش/۱۳۳-۶۵۶ق)، به تصویر درآمدند. نخستین نمونه‌های تصویرگری در کتب علمی در این مکتب تصویرسازی شدند (شریف‌زاده، ۱۳۷۵، ۶۳). حمایت از دانشمندان، هنرمندان و پیش‌برد پژوهش‌های علمی، فنی و هنری، از سیاست‌های علمی دولت اسلامی عباسی با حمایت ایرانیان بود. این حمایت‌ها از ترجمه و تصویرسازی کتب علمی آغاز شد و نخستین دانشنامه‌های ترجمه‌شده مصور، با گردآوری مطالب علمی در مورد مسائل پزشکی، ستاره‌شناسی و مکانیک بود. «حنین بن اسحاق» مترجم نام‌داری از دوران نهضت ترجمه بود که گردآوری‌های متعددی انجام داد (عکاشه، ۱۳۸۰، ۶۹). همچنین دانشمندانی چون «بنوموسی»، «الجزری»، «نقی‌الدین»، کتاب‌هایی با کاربردهای عملی و مفاهیم فنی و مهندسی را گردآوری کردند و برای فهم بهتر، مطالب را با تصاویر همراه نمودند.

بنابراین در زمان عباسیان با ضرورت‌یافتن توضیح تصویری در ترجمه و تألیف کتب، مصورسازی کتاب متداول شد. این کتاب‌ها برای حامیان ثروتمند، بازنویسی و مصور می‌شدند. همچنین این تصاویر با خواست و سلیقه طبقه متوسط شهری تطبیق داشت.

اولین دانشنامه تصویری، «تُحْفَةُ الْغَرَائِبِ» منسوب به محمد بن ایوب الحاسب الطبری، دانشمند قرن چهارم و پنجم هجری است. این دانشنامه ۲۷ باب دارد و نویسنده به مصورسازی متن پرداخته است. به این ترتیب، سنت مصورسازی عجایب‌نامه نویسی از اواخر قرن چهارم هجری شمسی / پنجم هجری قمری در ایران رواج یافته است.

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع‌خلیلی) / ۱۸۷

عجایب‌نامه مصور دیگری پیش از تحفة الغرائب نوشته شده است، با عنوان «عجایب البلدان» اثر ابوالمؤید بلخی که به نام‌های «عجائب برّ و بحر»، «عجائب الاشياء» و «عجائب الدنيا» نیز معروف است. از این تألیف نسخه‌ای موجود نیست و نمی‌توان در مورد تصاویر آن بررسی انجام داد.

تصویر ۱. برگی از کتاب الحيوان اثر جاحظ. منبع: (Colombo, 2009,4)

یکی از ریشه‌های عجایب‌نویسی، بسط و گسترش کتاب‌های جغرافیاست. به تدریج روایت‌های سحرآمیز و شگرف، با جغرافیا آمیخته شد و این دسته از متون، در اغراق‌های محتوایی بر یکدیگر پیشی گرفتند و زیرمجموعه‌ای از متون جغرافیا پدید

آمد که با نام عجایب‌نامه شناخته شد. علت دیگر، استفاده از کتاب‌های حیوان‌شناسی یونانی، سریانی، رومی و عربی بود. بخش قابل توجهی از تاریخ طبیعی حیوان‌شناسی، تخیل و توصیف جانوران فراطبیعی و شگفت‌انگیز است که بعدها در شکل عجایب‌نامه‌های ایرانی صورتی تثبیت شده‌تر گرفت (براتی، ۱۳۸۸، ۴۲).

معروف‌ترین عجایب‌نامه مصور، کتاب «عجایب المخلوقات و غرائب الموجودات» نوشته زکریا بن محمد بن محمود المکنونی قزوینی (اواخر قرن ششم هجری شمسی / هفتم هجری قمری) است. منابع مهم این عجایب‌نامه‌نویس، آثار ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی و به‌ویژه کتاب «الحيوان» نوشته ابوعثمان جاحظ است.

کتاب *الحيوان* «جاحظ» و کتاب *تاریخ طبیعی* «بلینی» از پیش‌متن‌های عجایب‌نگاری‌ها محسوب می‌شوند. (تصویر ۱)

۳. پیشینه تحقیق

قدیمی‌ترین دانشنامه با موضوع عجایب‌نویسی، از «بلیناس»^[۳] بازمانده که به‌عنوان کتاب الگویی عجایب‌نویسان مورد بررسی قرار گرفته است. نقل قول‌های متعدد از متن مورد نظر، نشان می‌دهد که از منابع اصلی عجایب‌نویسان بوده است (پرویزی، ۱۳۸۶، ۱۴). از کتاب‌های کهن فارسی با موضوع عجایب المخلوقات، می‌توان به کتاب *عجایب عالم* نوشته «ابوالمؤید بلخی» اشاره کرد که به اسامی *عجایب البلدان* و *عجایب الأشیاء* هم مشهور است. اصل این کتاب موجود نیست و نویسنده ناشناخته *تاریخ سیستان* در کتاب *عجایب البلدان* به محتوی آن اشاره کرده است (زرقانی، ۱۳۹۰، ۴۴۲). از دیگر متون عجایب‌نامه، کتاب *عجایب‌الهند* (شگفتی‌های هندوستان)، متعلق به ناخدا بزرگ «شهریار رامهرمزی» است - اواخر قرن سوم هجری شمسی / چهارم هجری قمری - (رامهرمزی، ۱۳۴۸، ۵). این کتاب شامل داستان دریانوردان است (فن‌هس، ۱۳۹۳، ۶۴).

کتاب *تحفه الغرایب*، منسوب به «محمد ایوب الحاسب الطبری»، دانشمند قرن چهارم و پنجم که در ۴۷۱ هـ.ش / ۴۸۵ ق تألیف شده است. *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات* از «محمد بن محمود بن احمد طوسی» (همدانی) که بین سال‌های ۵۳۹--۵۴۶ هـ.ش / ۵۵۵-۵۶۲ ق تألیف شده است.

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع‌خلیلی) / ۱۸۹

کتاب *حیاء الحیوان* اثر «شیخ کمال‌الدین دمیری» به زبان عربی از دیگر کتبی است که به داستان‌های عجیب پرداخته است. کتاب *خواص الحیوان* از دیگر کتب عجایب‌نامه است که خلاصه‌ای از کتاب *حیاء الحیوان* «دمیری» است. «محمدتقی تبریزی» این کتاب را به زبان فارسی ترجمه کرده است. *نخبه الدهر فی عجایب البر و البحر* از «شمس‌الدین محمد بن ابی طالب انصاری دمشقی» در زمینه جغرافیا و تاریخ و ذکر شگفتی‌ها است که به زبان عربی نوشته شده است. *نگارستان عجایب و غرایب* تألیف «پیشاوری» بین سال‌های ۱۰۹۸-۱۱۳۱ ه.ش / ۱۱۳۱-۱۱۶۵ ق تألیف شده است. به جز این متون، عجایب‌نامه‌هایی به زبان فارسی و عربی نوشته شده که «حاجی خلیفه» در کتاب *کشف الظنون* از آن‌ها نام برده است.

عجایب‌المخلوقات قزوینی در دوره‌های مختلف، بازنویسی، مصورسازی و در زمان قاجار چاپ شده که نشان‌دهنده توجه مخاطب در قرون مختلف است. در حال حاضر نسخه‌های متعددی از این کتاب در کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی وجود دارد؛ مانند نسخه‌هایی که در نگارخانه ملی هنر آمریکا، نگارخانه آتور ساکلر و گالری هنری فریر موجود است. در برخی دست‌نوشته‌ها نیز به نسخه‌های نوشته‌شده عجایب‌المخلوقات اشاره شده است. «مرشد خطاط» ملقب به عطارد، یکی از خوشنویسان مشهور است که از ۹۰۲-۹۳۱ ه.ش / ۹۲۹-۹۵۹ ق، فعالیت داشته است. مرشد خطاط در ۹۲۳ ه.ش / ۹۵۱ ق مشغول نوشتن نسخه قطوری از عجایب‌المخلوقات قزوینی می‌شد که اکنون در کتابخانه چستریتی در انگلستان نگهداری می‌شود (گری، ۱۳۶۹، ۱۳۴).

۴. معرفی دانشنامه مصور عجایب‌المخلوقات قزوینی

معروف‌ترین دانشنامه مصور، *عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات* تألیف «زکریا بن محمد محمود المکونی قزوینی» (۵۸۷ ه.ش / ۶۰۵ ق) است. تصاویر کتاب *عجایب‌المخلوقات قزوینی* مشتمل بر دو مقاله است؛ مقاله اول در باب علویات (جهان برین) و مقاله دوم در سفلیات (عالم زمینی) است. کتاب *عجایب‌المخلوقات* بیش از آن که یک اثر ادبی باشد، در رده‌بندی علمی قرار می‌گیرد؛ این کتاب در اصل به زبان عربی نوشته و متن فارسی آن با فاصله کوتاهی بعد از نگارش عربی، به فارسی ترجمه و مصورسازی

شد. (براتی، ۱۳۸۸، ۲۳). زکریای قزوینی، بلیناس شرق لقب گرفته است. به گفته نویسنده، هدف وی از نگارش این کتاب، جمع‌آوری ذکر قدرت خداوند به‌منظور تنبیه انسان و آگاهی اوست.

تصاویر عجایب المخلوقات قزوینی، با نظم دانشنامه‌گی در تدوین تاریخ طبیعی است که نویسنده و تصویرگر سعی کرده، شرح تصویری نظام‌مندی از کیهان‌شناسی ارائه کند. متن کتاب، شامل مداخلی است که از مقالات کوتاه تشکیل شده و شامل توصیفات جهان علوی (سیاره‌ها و صورت‌های فلکی و اجرام آسمانی) و سفلی (موجودات عالم) است.

۱.۴ تصاویر (علویات)

تصاویر این بخش شامل اجرام سماوی و ساکنان جهانی بالا یعنی فرشتگان، وقت‌شناسی، تقویم‌های عربی و سریانی، عیدها و روزه‌های خاص است. منبع قزوینی در این بخش، قسمت مربوط به سیارات کتاب *صورالکواکب* اثر «عبدالرحمن صوفی» بوده است.

۲.۴ تصاویر (سفلیات)

تصاویر این بخش شامل علوم زمین و عناصر چهارگانه (کره آتش، کره هوا، کره آب و کره زمین) است و در بخشی دیگر تصاویر و توضیحاتی مرتبط با آتش و هوا و نیز شهاب و بادهای اضافه کرده است. قزوینی در ادامه از مناطق سه‌گانه طبیعت یعنی منطقه معدنی، گیاهی و حیوانی تصاویری افزوده. در منطقه حیوانی، تصاویری از انسان و مشخصات اقوام مختلف و در آخر کتاب، درباره مخلوقات دیگر و غولان به متن اضافه کرده است.

منبع قزوینی در فصل جانوران، از دو کتاب معروف آن زمان به نام کتاب قانون اواخر قرن چهارم هجری شمسی / پنجم هجری قمری، ابن‌سینا و کتاب *الحیوان* اثر «ابوعثمان عمرو ابن جاحظ» است. توضیحات تصویری متعلق به گیاهان، به‌خصوص گیاهانی که منشأ غذایی و درمانی برای انسان دارند، از دو کتاب *قانون* و *شفای ابن‌سینا* استفاده کرده است. قزوینی در اطلاعات پزشکی کتاب خود به قانون ابن‌سینا و به‌ظن

قوی بر کتاب گمشده بلیناس متکی بوده است. وی در مواردی در کتاب خود، نام مؤلف و منبع مورد استفاده را ذکر کرده است. مانند: نویسنده تحفه الغرایب می‌گوید... و یا صاحب البلدان می‌گوید... قزوینی در مقدمه کتاب نوشته است: «خدای عزوجل گواه من است که در این کتاب هیچ خواص و حکایات و امثال از خود نگفته‌ام بلکه جمله را از کتب و روایات نقل کرده‌ام» (قزوینی، ۱۲۸۳، ۸۸).

۵. بررسی تصاویر نسخه عجایب المخلوقات دانشگاه مونیخ

نسخه مونیخ قدیمی‌ترین نسخه به‌دست آمده از عجایب المخلوقات قزوینی است. این نسخه به شماره ۴۶۴ (عرب) در کتابخانه باواریا در مونیخ نگه‌داری می‌شود (تصویر ۳). با استناد به مطالب صفحه افتتاحیه، تصاویر نسخه را محمدبن‌علی دمشقی متطیب در شهر واسط واقع در جنوب بغداد در کرانه رود فرات استنساخ کرده و آن را در ۶۵۸ هـ.ش / ۱۲۸۰ م [۲۴/۲۵ شوال ۶۷۸ ق] به پایان برده است (فن‌هس؛ شوارتس، ۱۳۸۵، ۱۲۱). با توجه به تاریخ کتاب، نسخه مونیخ در زمان حیات مؤلف تصویرگری و کتابت شده و سه سال پیش از وفات وی به پایان رسیده است. متن نسخه مورد نظر با ۴۶۷ نگاره کامل شده است (بیگ باباپور، ۱۳۹۲، ۱۳۹).

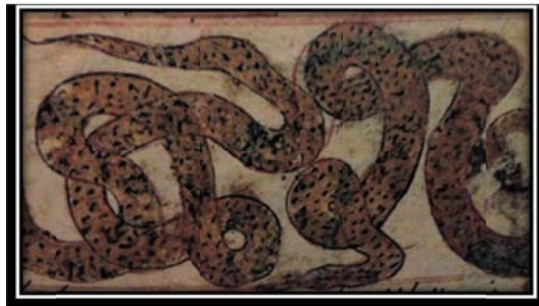
۱.۵ تصویرگری و صفحه‌آرایی نسخه عجایب المخلوقات دانشگاه مونیخ

این نسخه شامل ۲۱۳ برگ لب‌بر شده است (فن‌هس؛ شوارتس، ۱۳۸۵، ۵۴). ابعاد هر صفحه ۲۶۸ در ۱۶۸ میلی‌متر بوده که در هر صفحه با خط نسخ خوانا ۲۷ سطر نوشته شده است. قاب هر صفحه و نیز خطوط جداکننده مطالب و تصاویر به صورت جفت خط‌های ظریف قرمز ترسیم شده‌اند. نگاره‌ها ابتدا با خطوط ظریف قرمز رنگ طراحی و سپس با خطوط مشکی دورگیری شده‌اند که در برخی مواقع خطوط قرمز در طراحی نادیده گرفته شده‌اند (تصویر ۲). کل ۴۶۷ نگاره متن، رنگی است و ۴۴ نقشه خطی در این نسخه بررسی شده است. این نگاره‌ها و نقشه‌ها، چهار شاخصه اصلی دارند: ترتیب تصاویر در صفحه‌آرایی، قاب‌بندی تصاویر، معیار اندازه تصاویر در متن، سبک نگارگری.

۱۹۲ / مطالعات دانشنامه‌نگاری، سال اول، دوره اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۰

۱.۱.۵ ترتیب تصاویر در صفحه‌آرایی

تمامی تصاویر در ذیل و یا بعد از شرح مربوط به آنها آمده و در هیچ موردی پیش از متن خود قرار نگرفته‌اند.

تصویر ۲. منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۴۱۷).

۲.۱.۵ قاب‌بندی تصاویر

تصاویر به صورت جفت‌خط‌های ظریف قرمز (قاب تصویر) ترسیم شده‌اند. در همه تصاویر، قاب با لبه متن تراز است چنانکه متن، آن را از دو یا سه جهت در برمی‌گیرد. قاب‌ها اندازه‌های متفاوتی دارند؛ بزرگ‌ترین آنها ۱۵ و کوچکترین آن ۳ سطر را در برمی‌گیرد. (تصویر ۳)

تصویر ۳. منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۳۸۳ و ۱۴۶).

۳.۱.۵ معیار اندازه تصاویر در متن

تصویرگر از قاب‌ها، به‌منزله شاخص مقیاس تصویر استفاده می‌کند. موجوداتی که بزرگ هستند، سراسر طول و عرض قاب را پر می‌کنند، اما موجودات کوچک، قسمت کمی از قاب را به خود اختصاص می‌دهند و بیشتر فضای قاب خالی می‌ماند.

۴.۱.۵ سبک نگارگری

این نسخه در جنوب عراق کتابت شده است. تعداد رنگ‌های به‌کاررفته در نگاره‌ها در این نسخه کم است. به جز چند خط تیره که چین و تاب‌های جامه‌ها را نشان می‌دهد مابقی رنگ‌ها درخشندگی بسیاری دارند. نگاره‌ها کم‌رنگ هستند و کلیات تصویر به سیمای خاور نزدیک شبیه‌تر است (بیگ باباپور، ۱۳۹۲، ۶۵). نگاره‌ها دورگیری ظریفی دارند که هم خطوط خارجی تصویر را شامل می‌شود و هم برای نشان‌دادن بافت و خصوصیات کالبدی موجودات، استفاده شده است. در رنگ‌آمیزی نگاره‌ها، رنگ‌ها به‌صورت روحی به‌کاررفته‌اند. رنگ‌های به‌کار رفته در نگاره‌های این کتاب شامل: سرخ، آبی، سبز، سیاه، سفید، خاکستری و قهوه‌ای است.

۶. تحلیل تصویری نگاره‌ها

تحلیل نگاره‌های دانشنامه موردنظر، براساس رده‌بندی ارسطویی انجام شده است. در دسته‌بندی ارسطویی، گیاهان براساس اندازه و شکل ظاهری به دسته علفی، بوته‌ای، درختی و جانوران براساس محل زندگی، به سه دسته آبزی، هوازی (پرنندگان) و خشک‌زی طبقه‌بندی شده‌اند. نگاره‌ها به ترتیب: تصاویر صورفلکی و سپس ۴۱ تصویر از موجودات آبزی، ۱۹۴ تصویر از گیاهان، ۵۴ تصویر از موجودات هوازی (پرنندگان)، ۶۶ تصویر از موجودات خشک‌زی آورده شده‌اند و در انتهای کتاب تصاویر موجودات عجیب که در خود کتاب تحت عنوان «فی حیوانات عجیب اشکال» نام‌گذاری شده، قرار گرفته‌اند:

۱.۱.۶ تصاویر صور فلکی

قزوینی برای بخش صور فلکی کتاب خود به کتاب صورالکواکب عبدالرحمن صوفی رجوع کرده از این روی تصاویر این بخش از کتاب قزوینی نیز متأثر از تصاویر همان

۱۹۴ / مطالعات دانشنامه‌نگاری، سال اول، دوره اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۰

منبع بوده است. لازم به ذکر است که معمولاً در نسخه‌های قدیمی کتب نجوم و هم‌زمان با کتاب قزوینی فقط از یک الگوی خاص برای تصویرگری صور فلکی استفاده می‌شده است (تصویر ۴).

تصویر ۴. منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۸۷ و ۹۰ و ۹۲).

۲.۱.۶ تصاویر حیوانات آبی

در بخش حیوانات آبی نگاره‌های ماهی‌ها به صورت نیم‌رخ ترسیم شده‌اند؛ از تعداد ۴۱ ماهی، ۳۴ ماهی جهت نیم‌رخ دارند. همه تصاویر بدون زمینه هستند به استثنای یک تصویر (ترکیب ماهی و طبیعت) که این تصویر نیز بر مبنای متن راوی ترسیم شده است. نگارگر یک الگوی تزیینی ثابت را برای نشان دادن بدن فلس‌دار همه ماهی‌ها به کار برده است. وی برای نشان دادن ماهی‌های بزرگ، از تمام فضای قاب استفاده کرده

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع‌خلیلی) / ۱۹۵

و به همان نسبت ماهی‌های کوچکتر، فضای کمتری از قاب را اشغال کرده‌اند.
(تصویر ۵)

تصویر ۵. منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۱۵۸ و ۱۵۹ و ۱۷۴).

جدول ۱. تصاویر موجودات آبی

زاویه دید		پس زمینه		نوع نقش		تعداد تصاویر
نیمرخ	بالا	ندارد	دارد	تخیلی	نزدیک به واقعیت	
۳۵	۷	۰	۱	۱۳	۴۱	۵۴

۳.۱.۶ تصاویر حیوانات هوایی

نگاره تمامی پرنده‌ها به جز دو مورد مفرد و به صورت نیمرخ نقاشی شده‌اند. شمایل کلی پرنده‌ها، طبیعت‌گرایانه و نزدیک به واقعیت ترسیم شده است. پرنده‌ها در بیشتر موارد بر خط لبه پایین قاب ایستاده‌اند و ۵ پرنده در حال پرواز و یکی هم در آب نقاشی شده‌اند. فقط ۳ نگاره از ۵۴ نگاره با عناصر منظره یا زیستگاه پرنده به تصویر درآمده‌اند. (تصویر ۶)

تصویر ۶ منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۱۸۵ و ۱۹۱).

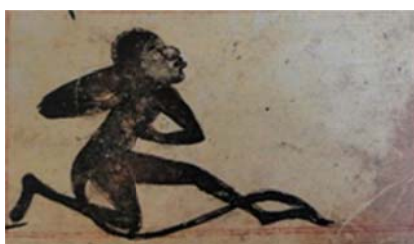
جدول ۲. تصاویر موجودات هوازی

زاویه دید		تعداد پرندگان		پس زمینه		نوع نقش		تعداد تصاویر
نیمرخ	سرخ	در حال پرواز	ثابت	ندارد	دارد	تخیلی	واقعی	
۵۲	۲	۶	۴۸	۵۲	۳	۱	۵۳	۵۴

۴.۱.۶ تصاویر حیوانات خشکزی

در قسمت حیوانات خشکزی، تصاویر حیوانات چهارپا از یک الگوی ثابت تصویری تبعیت می‌کنند. به استثنای ۷ حیوان، همه حیوانات نیمرخ ترسیم شده‌اند. نگارگر در طراحی همه موجودات به جز دو مورد سمت چپ حیوان را طراحی کرده است. در این بخش نیز فقط در دو نگاره، پس‌زمینه دیده می‌شود و طراحی پیکره حیوانات واقع‌گرایانه است. (تصویر ۷)

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع خلیلی) / ۱۹۷

تصویر ۷. منبع: (قزوینی، ۱۲۸۳، ۲۸۱ و ۲۹۲ و ۲۹۳).

جدول ۳. تصاویر موجودات خشک‌زی

زاویه دید		تعداد حیوانات		پس زمینه		نوع نقش		تعداد تصاویر
نیم‌رخ	بال	متحرک	ثابت	ندارد	دارد	تخیلی	واقعی	
۴۹	۷	۱۴	۴۲	۲	۵۴	۶	۵۰	۵۶

۵.۱.۶ تصاویر گیاهان

بخش گیاهان و درختان دارای بیشترین تصویر است. از ۱۹۴ نگاره، ۳۹ تصویر دارای زمینه هستند که تمامی ۳۹ مورد مربوط به گونه علفی‌اند. نگارگر سعی کرده شکل و شمایل کلی درختان و گیاهان را نزدیک به نمونه واقعی طراحی کند. دقت در جزئیاتی مانند فرم شاخه‌ها، شکل برگ و نوع میوه بسیار قابل توجه است. مقایسه بعضی از این گونه‌ها با نمونه واقعی، نشان‌دهنده دقت هنرمند در طراحی صحیح انواع گیاهان با تبعیت از متن و گاهی الگوبرداری از نمونه‌های واقعی است؛ به‌نحوی که اطلاعات دقیق و صحیحی به مخاطب می‌دهد. (تصویر ۸ و ۹)

۱۹۸ / مطالعات دانشنامه‌نگاری، سال اول، دوره اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۰

تصویر ۸. منبع: (قزوينی، ۱۲۸۳، ۲۲۶).

تصویر ۹. منبع: (همان، ۴۰۱ و ۴۰۲).

تصویر ۱۰. منبع: (همان، ۴۰۶ و ۴۰۸).

جدول ۴. تصاویر درختان و گیاهان

زاویه دید		پس زمینه		تعداد تصویر
نیمرخ	سه‌رخ	ندارد	دارد	
۰		۱۵۵	۳۹	۱۹۴

۶.۱.۶ تصاویر موجودات عجیب‌الشکل

تصاویر موجودات عجیب‌الشکل، آخرین بخش کتاب است. تصاویر این بخش، کمترین حجم کتاب را به خود اختصاص داده است. کیفیت ترسیم نقوش در این بخش، کمتر از بخش‌های پیشین است. حذف دورگیری نقوش، مشخص‌بودن خطوط قرمز طراحی اولیه و اشتباه در طراحی، قابل‌ملاحظه است. (تصویر ۱۱) در این بخش، ۱۱ نگاره ترکیب (انسان- حیوان)، ۳ نگاره ترکیب (انسان- انسان) و ۷ نگاره ترکیب (حیوان- حیوان) دیده می‌شود. از بین ۲۹ تصویر، ۳ نگاره دارای زمینه است. (تصویر ۱۲)

۲۰۰ / مطالعات دانشنامه‌نگاری، سال اول، دوره اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۰

تصویر ۱۱. منبع: (همان، ۴۱۶).

تصویر ۱۲. منبع: (همان، ۴۳۰، ۴۲۶، ۴۲۰).

جدول ۵. تصاویر موجودات عجیب الاشکال

ترکیب موجودات			پس زمینه		نوع موجود		تعداد تصویر
حیوان - حیوان	انسان - انسان	انسان - حیوان	ندارد	دارد	تخیلی	واقعی	۲۹
۷	۳	۱۱	۲۶	۳	۲۴	۵	

۷. نتیجه‌گیری

کتاب عجایب المخلوقات قزوینی در رده دانشنامه‌های علمی قرار می‌گیرد. هرچند نمی‌توان بر وجه علمی عجایب‌نامه‌ها چندان تکیه کرد با این حال متن‌ها نقش ویژه‌ای در آگاهی مردم در بستر زمانی خود داشته است.

نقش عجایب‌نگاری در سنت دانشنامه ... (مریم کامیار و مریم زارع‌خلیلی) / ۲۰۱

در دانشنامه عجایب‌المخلوقات دانشگاه مونیخ، متن از اهمیت زیادی برخوردار است و نگاره‌ها در خدمت متن هستند. نگارگر در این نسخه سعی کرده تصاویری خلق کند که به روشن‌تر شدن متن کمک کند. نگاره‌های کتاب در بسیاری موارد به صورت واقع‌گرایانه تصویر شده و به نظر می‌رسد در برخی موارد نگارگر از نمونه‌های واقعی الگو گرفته است. در اکثر نگاره‌ها پس زمینه وجود ندارد و قصد نگارگر تأکید بر نشان دادن هر چه دقیق‌تر خصوصیات نمونه‌هایی است که در متن آمده است. تمامی نگاره‌ها فاقد عناصر حاشیه‌ای و تزئینی‌اند. این عوامل، تفاوت تصویرگری در نگاره‌های یک متن علمی و تصویرگری در متون ادبی را نشان می‌دهند.

نگاره‌ها، مکمل محتوای نوشتاری کتاب هستند و تصاویر، اطلاعات متن را روشن‌تر می‌نمایند. نگارگر فقط در بخشی که عناصر موجودات غریب را به تصویر کشیده، به متن وفاداری کمتری داشته است.

پی‌نوشت

- [۱]. این کتاب بخشی از طبیعیات ارسطو یعنی برگردان کتاب فیزیک (سماع طبیعی) ارسطو است.
- [2]. Fantastic or fantasy literature
- [۳]. در متون ایرانی از بلینی تحت نام بلیناس و بلیناس حکیم یاد شده است. «کتاب بلینی نخستین کتاب در عجایب و غرایب جهان است» (براتی، ۱۳۸۸، ۴۱).

کتاب‌نامه

- براتی، پرویز (۱۳۸۸). کتاب عجایب ایرانی؛ روایت، شکل و ساختار فانتزی عجایب‌نامه‌ها به همراه متن عجایب‌نامه‌ای قرن هفتمی. تهران: افکار.
- بیگ‌باباپور، یوسف (۱۳۹۲). نسخه برگردان عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات. تهران: سفیر اردهال.
- پرویزی، محمد (۱۳۸۶). «عجایب‌نگاری در ایران اسلامی». تندیس، ش ۱۱۲.
- حری، ابوالفضل (۱۳۹۰). «عجایب‌نامه‌ها به منزله ادبیات وهمناک با نگاهی به برخی حکایت‌های کتاب عجایب هند». نقد ادبی، (۱۳۷-۱۶۴).
- خوزان، مریم (۱۳۷۰). «داستان وهمناک»، نشر دانش، ش ۶۵ (۳۳-۳۷).
- رامهرمزی، بزرگ‌بن شهریار (۱۳۴۸). عجایب هند، ترجمه محمد ملک‌زاده. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- زرقانی، مهدی (۱۳۹۰). تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی. تهران: سخن.
- شریف‌زاده، سیدعبدالمجید (۱۳۷۵). تاریخ نگارگری در ایران. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- عکاشه، ثروت (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی. ترجمه غلامرضا تهمانی. تهران: سوره مهر.

۲۰۲ / مطالعات دانشنامه‌نگاری، سال اول، دوره اول، شماره اول، بهار ۱۴۰۰

فن‌هس، سیرینکس؛ شوارتس، ادوارد (۱۳۸۵). «نقش مرغ در نسخه عجایب‌المخلوقات». ترجمه عباس آقاجانی، گلستان هنر (۷۸-۸۵).

فن‌هس، سیرینکس (۱۳۹۳). «نقد و بازخوانی ادبیات عجایب»، ترجمه جواد زرقانی. کتاب ماه، ش ۸۴ (۶۳-۷۶).

قزوینی، محمد (۱۲۸۳). «عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات»، چاپ سنگی خوانساری، کتابخانه ملی ایران.

گری، بازل (۱۳۶۹). *نقائس ایران*. ترجمه عربعلی شروه. تهران: عصر جدید.

نوابی، ماهیار (۱۳۵۶). «اندرز دستوران به بهدینان». *پژوهشنامه بخش زبان شناسی موسسه آسیاسس*. ش ۱ (۶۷-۵۳).

Colombo, Valentina (2009). *The modernity of jahiz and his Kitab al-Hayawan*. Hadeeth ad-Dar.

Ghalekhani, Golnar . Khaksar, Mahdi (2016). *A Thematic and Etymological Glossary of Carnivorous Animals Based on the Pahlavi Text of Iranian Bundahishn*. Published by Research Trend.

Karmers, J.H; Gibb, H.A.R; (1974). *The shorter encyclopedia of islam*. Cornell university press.